

कृतप्रतापीकारः ।

वर्षपरान्तो विद्योत्साही पिठापुराधिपो राजा श्रीमद्वैद्य-
 मारमहीपति-सूर्यराजोः कृपया श्रीमन्नवहीतायाः समन्वयभाषा-
 न्वताया द्वितीयसंस्करणस्य समन्वयभाषासहिनासम्बन्धाः पुनः
 कायाय कामसंमदात् । पतसदनुसङ्गोऽयमस्माकं विरक्त-
 तीवः सञ्जातः कृतप्रतापाग्नेन साज्जानकदात् । तमस्तु तत्तादिति
 प्रार्थनम् ।

प्रकाशकानाम् ।

SECRET

* एतन्मिथं पञ्चदशदिनां वसिष्ठाभिनेतम् । विच्छिद्य विच्छिद्य दिवसमप्यसौ तयो-
 वसिष्ठावसिष्ठमपि कान् ।

* एवमेतिथि पञ्चदशदिनावधिस्वभाविनि तम् । विच्छिद्य विच्छिद्य दिवसकथयता तयो-
 दिमासकद्वयविषयं कान् ।

[illegible][illegible]

परी वृत्तः, परी कृतिः, परी देवतेति ज्ञानं सुखं विभक्त्यै च
जननि प्रकाशमानमपि च तन्मात्रिचन्द्रादिषु वेदीन्द्रादिषु जननं
जननीवेद्यः इत्यन्त्येन प्रमुखाग्रतः । सोऽसौ सर्ववत्, सौम्यः सर्व
नीति इति वेदान्तः प्रत्यपीयवत् । तत्प्रभावात् सर्वानीतः सर्व
नाशारात्मकश्चोपशान्तः ; जननीप्रदायादसौ निरात्मकः । त
यत् सर्ववत् सर्ववत्त्वानीत्, न केवलं सर्वैकः सैदान्तिकमयः । सर्ववत्
तेन च सर्वप्रकाशपारमार्थिकानीति प्रत्यभात् । सर्ववत्त्वमपि
सर्वानीतत्वं सर्ववत्त्वकं चैकत्वद्वयनकाशौ न तदा प्रमुखाग्रतः
सत्त्वसमं सुखेचेदेन तदुभयप्रपन्नमिदं तयोरेकत्वमद्वयं तदा
सुपातिवतामर्थैकं 'प्रकाशः खानि भूतानि तेन सर्वमिदं' इत्यन्त
इति । सोऽसौ न केवलं सर्वानीतः, विश्वकर्माप्येवम् । जननं सौम्यं
अपि प्रकटवति सोऽसौ सर्वैक्यैपुर्वेकात् जननमिति समेतामितीत्ये
जननीवत् विश्वकोशरात् प्रकटः सर्ववत्त्वो भविते । तस्मिन् इति
प्रकाशप्रार्थनैव सर्वैक्यैक्यं सर्ववत्त्वं सौम्यं प्रपन्नमिति । सर्ववत्त्व
जननवत्त्वमपि सर्ववत्त्वमिति सर्ववत्त्वमिति । सर्ववत्त्वमिति सर्ववत्त्व
सोऽसौ जननवत्त्वः सौम्यवत्त्वमिति सर्ववत्त्वमिति सर्ववत्त्वमिति । सर्व
व न कदापि सर्ववत्त्वम् ; सर्ववत्त्वमिति सर्ववत्त्वमिति सर्ववत्त्व
चोदयत् ।

[illegible]

[illegible]

१००
 १०१
 १०२
 १०३
 १०४
 १०५
 १०६
 १०७
 १०८
 १०९
 ११०
 १११
 ११२
 ११३
 ११४
 ११५
 ११६
 ११७
 ११८
 ११९
 १२०
 १२१
 १२२
 १२३
 १२४
 १२५
 १२६
 १२७
 १२८
 १२९
 १३०
 १३१
 १३२
 १३३
 १३४
 १३५
 १३६
 १३७
 १३८
 १३९
 १४०
 १४१
 १४२
 १४३
 १४४
 १४५
 १४६
 १४७
 १४८
 १४९
 १५०
 १५१
 १५२
 १५३
 १५४
 १५५
 १५६
 १५७
 १५८
 १५९
 १६०
 १६१
 १६२
 १६३
 १६४
 १६५
 १६६
 १६७
 १६८
 १६९
 १७०
 १७१
 १७२
 १७३
 १७४
 १७५
 १७६
 १७७
 १७८
 १७९
 १८०
 १८१
 १८२
 १८३
 १८४
 १८५
 १८६
 १८७
 १८८
 १८९
 १९०
 १९१
 १९२
 १९३
 १९४
 १९५
 १९६
 १९७
 १९८
 १९९
 २००

[illegible]

चक्षुरे परमपुरुषे जगति जीवे च हृद्रे तदीयं जगदीश्वरं कर्माद्यन्त-
 भावः विद्यमानोऽबुध्यत । कथमपी पीडायां भागीषां मित्रमस्मिन्ने
 परैषामवश्यं तस्मिन्चक्षुरे परमपुरुष इति ह्रस्वः । तस्मिन्ने चक्षुरे भावः
 अस्ति इति भावैक्येऽप्युक्तं भावैक्येण परैषामवश्यं, चक्षुरे तेषां वि-
 श्वं जगत्तद्वत्तत्त्वमित्याह । अस्मिन्ने पीडाधिकभागे, तत्र च
 च ह्रस्वः । चक्षुरेऽपि अस्मिन्नेऽप्युक्तं तस्मिन्ने भावः
 जगत्तद्वत्तत्त्वमित्याह । अस्मिन्नेऽपि भावः जगत्तद्वत्तत्त्वमित्याह ।
 अस्मिन्नेऽपि भावः जगत्तद्वत्तत्त्वमित्याह । अस्मिन्नेऽपि भावः जगत्तद्वत्तत्त्वमित्याह ।

१००
 १०१
 १०२
 १०३
 १०४
 १०५
 १०६
 १०७
 १०८
 १०९
 ११०
 १११
 ११२
 ११३
 ११४
 ११५
 ११६
 ११७
 ११८
 ११९
 १२०
 १२१
 १२२
 १२३
 १२४
 १२५
 १२६
 १२७
 १२८
 १२९
 १३०
 १३१
 १३२
 १३३
 १३४
 १३५
 १३६
 १३७
 १३८
 १३९
 १४०
 १४१
 १४२
 १४३
 १४४
 १४५
 १४६
 १४७
 १४८
 १४९
 १५०
 १५१
 १५२
 १५३
 १५४
 १५५
 १५६
 १५७
 १५८
 १५९
 १६०
 १६१
 १६२
 १६३
 १६४
 १६५
 १६६
 १६७
 १६८
 १६९
 १७०
 १७१
 १७२
 १७३
 १७४
 १७५
 १७६
 १७७
 १७८
 १७९
 १८०
 १८१
 १८२
 १८३
 १८४
 १८५
 १८६
 १८७
 १८८
 १८९
 १९०
 १९१
 १९२
 १९३
 १९४
 १९५
 १९६
 १९७
 १९८
 १९९
 २००

काममहीययत् (२।६२) । अथ चेकादित एवात्मनि कामस्तिष्ठेत् विषयानुष्ठानाकोत्पद्येत कामः । सुतरां प्रागिव तस्मिन् काम आसीदित्यभ्युपगम्यम् । विषयसंस्पर्शवाद्बुद्धिः स ज्ञानमावृणोत् । नामीत् स आत्मनि किन्तर्हीन्द्रियेषु मनसि बुद्धौ च (३।४०) । इन्द्रियेषु मनसि बुद्धौ च प्रवृत्तिप्रधानरजोगुणसंस्पर्शादुत्पद्यते कामः (३।३७) ; स एव विषयान् प्रत्यनुरागमुत्पादयति, जनेन वस्तुना वा प्रतिष्ठतो विद्मेषश्च । इन्द्रियाधिष्ठितकामादुत्पन्नौ रागद्वेषौ विषयानुष्ठानेन नित्यमनुस्यूतौ तिष्ठतः (३।३४) । इन्द्रियाणि यदा भगवत्परायणस्य (२।६१) आत्मनो वशवर्तीनि, भवन्ति तदा तान्यनुरागद्वेषशून्यानि, मनआत्मवशे तिष्ठति । अस्यामवस्थायामिन्द्रिययोगोऽप्यसंस्पर्शोऽपि तिष्ठत्यात्मा निर्विकारः ।

यदुक्तमुपरि तेन च केषां साधनरीतिरस्य शास्त्रस्य, प्रतिभाति सा विनायासं किञ्चिच्चित्ताभिनिवेशेन । देहेन्द्रियप्राणानां क्रिया अवश्य-
भाविन्यः । तासु यस्यां कस्यामप्यनुरागो द्वेषो वोपतिष्ठमानो जीवस्य बन्धनाय भवति । कथं वा तस्मादनुरागाद्वेषाद्वा विमुक्तिः स्यात् तदेव प्रथमं विवेचनीयम् । देहेन्द्रियप्राणिभ्य आत्मा स्वतन्त्रः, तेषां कर्म नात्मन इति दृढप्रत्यये तेषां स्वभावसिद्धे कर्मण्यात्मा निर्विकार एव तिष्ठति (५।८।८) । तदेव तन्निर्विकारत्वं विघ्नोपद्रुतं भवति, यदा तेषु तेषु कर्मसु रागद्वेषौ युज्यते । तयोर्दृश्यत्वमनापन्नौ (३।३४) विषयेन्द्रियकर्मण्यात्मा न बध्यते । दृश्यते च, कामजनितरागद्वेषाभ्यामात्मज्ञानं यदा प्रच्छन्नं भवति, तदा मनःसंयमे सत्यपि सुदृढप्रयत्ने न कृतार्थता (२।६०) । किं कर्तव्यमस्यामवस्थायाम् ? विषयप्रतिष्ठितमनुरागं विषयाहनिवर्त्तय भगवति तं प्रतिष्ठातुं यतेत (२।६१) । प्रयत्नस्यास्य सिद्धिर्ब्रह्मपरिचयेन (६।३०) ब्रह्मसंस्पर्शसुखेन च (६।२८) । भगवत्यनुरागे प्रतिष्ठिते नावतिष्ठते सङ्गः कर्मस्विन्द्रियाणाम्, अतस्तज्जनितफलेष्वपि भवति मनः स्पृहाशून्यम् । अस्यामवस्थायामध्यात्म-
दृष्ट्या भगवत्परायणमनुभूय तस्मिन्निश्चितं कर्म समर्थं (३।३०) ;

॥१०॥ क्रियमाणं कर्म कदाचिदपि साधके विकारं नीत्यादयते ।
ब्रह्मणि कर्म समर्थं कर्म करोतीत्यस्य कोऽर्थः ? कर्मोपेत्यानीश्वरा-
भिप्रेतानि, अतो नैवा कर्त्ताऽहमिन्द्रियान्वयी वेत्यर्थः । एतानि
कुर्वन्तस्तस्याभिप्रायानुसरणं सिद्धयति, न समर्थास्त तदभिप्रायपालनं
विना फलान्तराकाङ्क्षा । इदमत्र वक्तुमुचितं यन्निजबलेनैन्द्रियाधि-
ष्ठितरागद्वेषौ निर्लित्य मनः स्वयं स्वापयन्नात्मा स्वस्वरूपेऽवतिष्ठत
इतीमं पुरुषकारस्य पन्थानं न खलु गीता सर्वथापेक्षितवर्तीति लक्ष्यते ।
यतः स्थितप्रज्ञतावर्णेन तस्यैव प्राधान्यं प्रतीयते । स्थितप्रज्ञतायामा-
त्मनो यद्वलं प्राकट्यं भजते, तन्मूले भगवद्वलं प्रच्छन्नुभवतिष्ठते, अतः
स्थितप्रज्ञतावर्णनोपसंहारे प्राणिन्द्रियसंयमे विज्ञं प्रदर्शयन्तो सा तत्
प्रच्छन्नुवलं प्रकटीकर्त्तुं भगवत्परायणत्वे साधकं न्ययोजयत् (२।५८।
६१) । इन्द्रियसंयमाय ये पुनः केवलं पुरुषकारमेवाधितवन्तस्तेषां
भूयो भूयोऽकृतार्थता प्रामीयताचार्यकृतं पुरुषकारेण भगवत्परायण-
तायाः सम्मेलनं प्रकटीपाय इति ।

भगवन्तं प्रत्यनुरागस्तत्स्वरूपविभूत्यादीन्यविदित्वा जातु नोदेति ।
केवलं तज्ज्ञानेन नोदेति सः । पुनः पुनस्तस्माद्विज्ञानसमाधानेन भजन-
वन्दनादिभिश्च तस्मिन्ननुरागः स्थिरतामुपैत्यतस्तेषां प्रयोजनम् ।
गीताया द्वितीयषट्कस्यातएवावतारणा । 'शास्त्रमिदमपरोक्षज्ञान-
मूलकमिति विज्ञानप्रधानम्' इत्युक्तं प्राक् । सप्तमे नवमे 'सविज्ञानं
ज्ञानं वक्ष्यामि' इत्युक्त्वा तदेव ध्वनितम् । गीता—ब्रह्मविद्या ब्रह्म-
विज्ञानम् । ब्रह्मणः स्वरूपं लक्षणञ्च, जीवेन जगता च ब्रह्मणः
सम्बन्धः, जीवजगतोर्ब्रह्मशक्तित्वम्, जीवजगतोः स्वरूपम्, भवति यत
एतेषां ज्ञानप्राप्तिस्तदेव ब्रह्मविज्ञानम् । ब्रह्म जीवोजगत्, एतेषां
स्वरूपं प्रत्यक्षगोचरीकृत्य ज्ञानमुपदिष्टमत एषा ब्रह्मविज्ञानसंज्ञया
संज्ञिता । स्वरूपप्रत्यक्षगोचरतयोपदेशदानस्येदं फलं यत् तेनोपदेश-
नापरस्यापि स्वरूपप्रत्यक्षता सुलभा भवति । ब्रह्मतत्त्वं प्रवक्तुमाहा-
चार्यः प्रथमतः—ब्रह्मेव निश्चिन्नजगदुत्पत्तिप्रवेशस्थानम् (७।६) ;

जीवः प्रकृतिश्च तस्यैव शक्तिः (७४।५) ; जीवी निखिलं जगच्चैत-
 न्प्रकृतिद्वयमूनको (७।६) । एतज्ज्ञानं सर्वेषां साधारणम्, यतो
 विशेषज्ञानोपदेशार्थमाह गीता—चक्षुराद्यविषयं ब्रह्म निखिलं जग-
 द्वाप्य स्थितम्, यस्मिन् हि जगत्तदाश्रित्य, न तु तज्जगदाश्रित्य वसते,
 तत् स्वयं जगत्संस्पृशगवर्जितं, तद्भावेनेव तत् जगत् पालयति धार-
 यति च (८।४।५) । शक्तिमात्रं चिन्मात्रं ब्रह्म जगदाश्रयो जगता-
 संस्पृष्टमिति कथञ्चिद्बुध्यते, किन्तु नैतत्तत्प्रत्यक्षज्ञानम् । तदैव तत्
 प्रत्यक्षज्ञानं भवति यदेव तत् दुर्बुद्धिर्बलिनस्य बलमित्यादिरूपेण (७।८
 —११) ब्रह्मोचरो भवति । ब्रह्मणा जगदुत्पत्तिः, ब्रह्माणि तस्य स्थितिः,
 ब्रह्माणि तस्य प्रवेश इत्युक्त्वा तस्य कारणस्वरूपम्, तदस्माकं दुर्बुद्धि-
 र्बलिनस्य बलमित्युक्त्वा तेनास्माकं साक्षात्सम्बन्धः, ज्ञानरूपेण शक्तिरूपेण
 च तेनास्माकं स्वरूपेणैव ज्ञातमित्युक्तम् ; यद्युना कोवास्माभिस्तस्य विशेष-
 सम्बन्धः स ज्ञातव्यः । तदस्माकं पिता माता धाता पितामहश्च (८।
 १७) भर्ता, प्रभुः, सार्थी, सुहृत्, आश्रयः, गतिः, निवासश्च (८।१८) ।
 कथमस्माभिस्तदर्थं नीयम् ? अक्षरपरमपुरुषरूपेण । निखिलं जग-
 द्वादा नासोदासोदयमक्षरः, निखिलजगद्विलयेऽपि सोऽयमक्षरो न विलो-
 यते (८।२०) । अक्षरो हि चक्षुराद्यविषयं सत्तामात्रं (१२।३) ।
 सत्तामात्रेण तं प्रथमतः साधकः सर्व्यातीतभावेन धारयेत्, ततोऽन-
 त्तरं तस्यां धारणायां दृढनिष्ठस्तं सर्वगतसर्वान्तर्भावकपरमपुरुषरूपेण
 धारणाविषयं कुर्यात् । अयमक्षरः परमपुरुषो गीतोक्तोपाख्यदेवता,
 आत्मात्मन इति चिन्तनीयः (१०।२०) । अनन्यचेतसास्मिन्ननुरागे
 समर्पितेऽयमन्तश्चक्षुर्गोचरो भवति (११।५४) ; तच्चित्ततद्गतप्राणतत्-
 कथानिरतभक्तद्वये ज्ञानालोकः सन् स प्रकटीभवति तदज्ञानान्ध-
 कारविनाशाय (१०।८—११) ।

नैतावन्मात्रेण ब्रह्मविज्ञानस्य पर्याप्तिरतीति विशेषभावेन ब्रह्मविज्ञानं
 प्रवक्तुं गीताया अन्तिमषट्कस्यावतारणा । प्रथमतः प्रकृतिपुरुषयो-
 र्भोग्यभेदं कृद्विषयविषयिरुक्त्यनुज्ञा (१३।२०), को वा तदुभयोः

सम्बन्धः स प्रदर्शितः । तदनन्तरं प्रतिबुद्धयं परं ब्रह्मात्मनः पर-
मात्मा सन्निरन्तरं निवसति, स्वस्थानुमोदनमननुमोदनञ्च प्रापयती-
त्युक्ता प्रतिजनवटितं परमात्मनः साक्षात्सम्बन्धं पूर्वादितादपि स्फुट-
तरमकरोत् । प्रकृत्या सम्बन्धो जीवस्य स्वयं परब्रह्मणा युज्यतेऽतः स
पिता (१४।४) इत्युदित्वा पूर्वादितपितृसम्बन्धो भूषणं दृढीकृतस्तेन ।
प्रकृत्या सम्बन्धवशात् सत्त्वं रजस्तम इति गुणत्रयेण भवति जीवस्य
सम्बन्धः (१४।५), तेन च ज्ञानं कार्य्योद्यमोऽज्ञानञ्च तस्मिन् प्राधान्यं
लभते (१४।११—१३) । यस्मिन् जीवे यस्य गुणस्य प्राधान्यं तदनु-
गुणा एव तस्माच्चारव्यवहारादयो भवन्ति । सत्त्वरजस्तमोगुणतो यानि
वस्तुनकारणान्युपतिष्ठन्ते तान्यनिक्रान्तुमाहारव्यवहारादिपरिष्वसनेन
बन्धकं गुणं निर्जित्यानुकूलं ज्ञानं स वर्धयेत् (१४।१०) । ०पात्मा
गुणैः स्वतन्त्र इति ज्ञाने प्राज्ज्वले सति गुणानतिक्रम्य भगवद्भावप्राप्तिः
सुलभा (१४।१८) । यदा भवति साधको गुणातीतस्तदा गुणस्वभा-
वाद्यानि गुणकार्यान्युपतिष्ठन्ते न तानि स द्देष्टि तेष्वनुरज्यते वा (१४।
२२) । तानि स स्वात्मकत्वाणां प्रायत्वेन परिणामयति । यद्वा,
तमोगुणव्यदज्ञानमुपतिष्ठते तदज्ञानं यान् यान् विषयानधिकृत्य कल्या-
णाय भवति तेषु तेषु नियुञ्जीत, एवं रजोगुणसम्भूतं कार्य्योद्यमं भगव-
दाराधनासेवादिषु च । येन स्वभावेन यो जातस्तु स्वभावमनादृत्य
सहसा स सिद्धिं लभेतेत्यसम्भवम् । अतः स्वभावसिद्धकर्मणा भगवदा-
राधनं तस्य श्रेयःसाधकम् (१८।४६) यतः काले ततोऽप्युच्चोच्चतर-
भूमावारीकणं सम्भवति । 'सहजं कर्म कौन्तेय सदोषमपि न त्यजेत् ।
सर्व्वारम्भा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः । (१८।४८) इत्युक्त्या-
चार्य्यः प्रतिपादयति,—अग्निर्यथा प्रज्वलितावस्थायाः प्राक् धूमेनावृत-
स्तिष्ठति, प्रज्वलिते पुनः प्रबलवेगेन धूमो बावतिष्ठते, एवं प्रथमं प्रथमं
स्वभावसिद्धकर्मणुष्ठाने दोषो विद्येत, किन्तु फलसङ्कपरित्यागेनेश्वर-
सुहिष्य कर्मणुष्ठानतो दोषोऽपसरति, तेन च साक्षादीश्वरदर्शनसिद्धौ
सिद्ध्यति परमनैष्कर्म्यमिति । वस्तुतस्तु भगवदाराधनमेव स्वभावसिद्ध-

कर्म्मवासुदेसं चेत्, तेनं आदुवासनाकामनासंयोगः । एवमन्ववास-
नाकामनाः परिहाय भगवदाराधनं कुर्वन्तो भगवता साक्षात्सम्बन्ध
उपतिष्ठते । साक्षात्सम्बन्धवशात्तिरोहितकर्म्मफलसङ्गी भगवदाज्ञा-
पाशनायेव कर्म्म करोति ; एवं कर्म्मणि ग्रहस्तस्यापि कर्म्माकरणरूपं
परमनेष्कर्म्मसिद्धति (१८।४८) । परमनेष्कर्म्मसिद्धौ भगवता
योऽसौ साक्षात्सम्बन्धः समुपजायते तस्यैवाविच्छेदेन विनायां विद्य-
मानत्वे परा ज्ञाननिष्ठोपतिष्ठते (१८।५०—५५) । परायां ज्ञान-
निष्ठायां ब्रह्मणि स्थितिस्तेन च स्वरूपैक्यं भवति, स्वरूपैक्येन चात्मनि
परब्रह्मणि च सर्वभूतानि पश्यति जने परा भक्तिरुदेति (१८।५४) ।
उदितायां तस्यां स्वस्येदमिति वक्तुं किञ्चिदपि जीवे नावतिष्ठते, भवती-
स्त्वरूपं तस्य सर्वस्वम् (१८।६६) ; तदर्शनवन्दनादिकमेव जीवन-
स्येकमात्रकार्यम् (१८।६५) । ब्रह्मणि स्थितौ न पुनर्भवति लोकलो-
कान्तरभ्रमणम्, तस्मिन्नेव नित्यस्थितिः सिद्धति । यावन्न स्याद्ब्र-
ह्मणि स्थितिः, तावच्चित्तस्य भावमनुसृत्य जीवस्य लोकलोकान्तरे
भ्रमणम् ।

समासत उक्ता गीतायाः प्रतिपाद्यविषयाः । सम्प्रत्यर्वाचीनपण्डि-
तानां तद्वटितानि कतिपयानि मतानि समालोचयामः । पुराणशास्त्रं
विरचितं बौद्धधर्मस्याभ्युत्थानान्तरमिति केषाञ्चिन्मतम् ; यतो दृश्यते
पुराणेषु बौद्धधर्मेचितविषयाणामुपन्यासः । शाक्योऽपि वरमबुद्धः,
तस्योदयात् प्राक् बहवोबुद्धा आसन् । इदमपि वक्तुं नायुक्तं यदीप-
निषदधर्मपार्श्वेऽप्यासीद्बौद्धधर्मः । अन्यथा कथमुपनिषदाहं 'तद्दैक
आहुरसदेवेदमग्र आसीत्' 'कथमसतः सज्जायेत' 'सत्त्वेव सौम्येदमग्र
आसीत्' इति । विश्वासपार्श्वे चेत् संशयो नावतिष्ठेत, नवीननवीन-
चिन्ता नवीननवीनसत्यानि नाविर्भवेयुः । वेदादेदान्तेष्वतरणं न
सम्भवेत्, यदि वेदस्यान्तिमभागे संशयो नोत्तिष्ठेत् ।—'इयं विदुष्टिर्यदि
वा बभूव यदि वा दधे यदि वा न । योऽस्माभ्यक्षः परमे व्योमनूत्सो
अङ्ग वेद यदि वा न वेद । (ऋक् सं १०म, १२८ सू, ७ ऋक्) ।

वैश्वदेवि नूतनधित्ताया मूखम् । अतो वे पूर्ववृद्धतायाः शेष-
कविकल्पनाप्रसूता इति मन्थ्यते तेषां मते नास्माकं सम्प्रतिरक्षि ।
यदि कविसमुच्चितातिशयोक्तिमिच्छावर्णनदर्शनात् पूर्ववृद्धा न स्वीक-
यन्ते तदा शेषवृद्धाकवचटितायुक्तवर्णनान्यवलोच्य नासीत् स इति
सिद्धान्तो युक्ततरः । इतः पूर्वं दृष्टप्रभृतयो जर्मैषपण्डिता ईशा इति
नाम्ना कोऽपि नासीदिति प्रमातुमवतिष्ठत, अद्यापि नेहकपण्डिता
विद्यन्त इति न वक्तुं शक्यते । विज्ञानप्रधानवर्त्तमानयताब्दीसम्भूता
वैज्ञानिकपण्डिताः—वेदोक्ता इन्द्रादयो देवा न ते प्राकृतिकशक्तयः
किन्तुर्हि जनममाजनेतार इति—वक्तुमुद्यताः । एके पण्डिताः प्रकृत-
जनात्र स्वीकुर्वन्ति, अन्ये पुनः—प्राचीनग्रन्थसमूहेषु न सन्त्यारोपिणानि,
प्राकृतिकशक्तिसमूहेषु न देवत्वं परिकल्पितम्, आसंख्ये प्रकटमानवा
इति विघांपयन्ति । एतत्पञ्चदश्यान्वतरमनाश्रित्य माध्यमिकपथाव-
लम्बने वयं कृतमङ्गल्याः । मध्यपथावलम्बिनो वयमतएव वदामः,—
शाक्यस्य पूर्ववर्त्तिनो बुद्धा अकल्पितजनाः, तैः प्रचारितं धर्मसुद्दिश्य
रामायणादिषु बौद्धधर्मस्थोक्ते खोऽस्तीति ।

शाक्यस्योदयात् प्राक् गीताया अभ्युदय इति तिर्हारयितुं न वय-
मश्वपि कुण्ठितमनसः । यस्मिन् समये शाक्योऽजायत, तदा मथुरा-
नगरे शूरकंसकुलसम्भूतः सुबाहुनामा, हस्तिनापुरे पाण्डवकुलप्रसूतः
शूरनामा च नृपती राज्यमकुरुताम् । कंसो दस्युरासीत्, युधिष्ठिरादयः
क्षेत्रजतनयाः, अतो दोषदुष्टत्वात् तयोः कुले शाक्यो न जायेतेति
बौद्धानां प्रतिज्ञा प्रसीयते शाक्योत्पत्तेर्बहुकालात् प्राक् समग्रमहाभारतं
निबद्धमिति * । अनुगीतायामुदाहृतान् विविधमतभेदानधीत्य जैन-

* “एवं वैश्वदेवतिरिक्तसङ्गं व्यक्तं कुवेरीश्वर्यम् आसीत् वचधरस्य वैश्वे प्रतिभा चन्द्रोऽयं
सूर्याश्रयम् । कामोऽज्ञाधिपतिश्च वा प्रतिकृतो रुद्रस्य रूपस्य वा श्रीमान् लवणवचिविताश्च
अनघो बुद्धोऽयं वा सादवम् ॥” (ल. वि. ११५. २५) इति मनीष्यकुलोभितेन श्रीमद्भगवद्-
सूत्रवेदीहिता ललितविस्तरीकृता माधेयं श्रीकृष्णस्य देवत्वेन पूजालेन च यद्यप्यं प्राक् शाक्यस्योद-
याग्निःसंशयं प्रसीयते । ‘कृष्णो महीतुसाहः’ इति च तस्य वीरत्वं सुव्यक्तमुदीयते सः ।

बौद्धादिमतानि तदानौमासकिति विश्वसितुं विशिष्टकारणमनुभूयते ।
 वेदान्तसूत्रादिषु भिन्नभिन्नमतनिरसनाय यानि सूत्राणि सन्ति, तानि
 च तत्कालप्रचलितमतभेदानुद्दिश्य निबद्धानीति नात्र संदेहः । शास्त्र-
 बुद्धादर्थ्याक् गीता निबद्धेत्यस्य प्रमाणावानेके निर्व्याणशब्दमुदाहरन्ति ।
 वेदोपनिषत्सु नास्ति निर्व्याणशब्दः । कुतोऽस्य गीतायामवतरणम् ।
 अथश्रमेतं बौद्धेभ्यो गीताकारोऽष्टङ्गात् । बौद्धशास्त्रार्थनिर्व्याणशब्दो
 ऽष्टङ्गीतइत्यभ्युपगमे शाकारत एव ऽष्टङ्गीत इति न प्रमीयते । न केनापि
 वक्तुं शक्यते यत् प्राक् तस्मात् नासीदस्य शब्दस्य प्रयोगः । मैत्री,
 सुदिता, करुणा, शीलं, समाधिः, ब्रह्मचर्यमित्यादयः शब्दा ब्रह्मस्य-
 धर्म्यतो बौद्धधर्मे ऽष्टङ्गीता इति नास्वीकर्तुं शक्यम् । वेदे वोपनिषत्सु
 नास्ति निर्व्याणशब्दः, अतः स बौद्धधर्मादुऽष्टङ्गीत इति न युक्तियुक्तम् ।
 यतो ब्रह्मस्यधर्म्यं प्रयोजनमनुसृत्य वेदाश्चोपनिषद्गोऽर्वाक् नवनवशब्दा
 उद्भाविताः । प्रकृत्या सम्बन्धनिवृत्तौ भवत्यात्मनः स्वरूपेऽवस्थानमि-
 त्येतच्छब्दे नैकेनाहोषयितुं यदा प्रयोजनमाभीत् तदैव ब्रह्मस्यधर्म्यं
 निर्व्याणशब्दस्य प्रयोगोऽभूत् । 'युञ्जन्नेव' सदात्मानं योगी नियत-
 मानसः । शान्तिं निर्व्याणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति ।' (६।१५)
 इत्यत्र 'निर्व्याणं' 'मत्संस्था' चेत्यनयोर्युगपदुक्ते खात्रेदं बौद्धनिर्व्याण-
 मिति विस्पष्टम् । द्वितीयस्य पञ्चमस्याध्यायस्य चान्ते निर्व्याणशब्दो-
 ऽस्ति, तथापि 'ब्रह्मनिर्व्याणम्' इति प्रयोगः बौद्धनिर्व्याणशब्दस्य भेदं
 दर्शयति । देहविरहितत्वं निर्व्याणशब्दस्यार्थः श्रीमन्माध्वेन कृतः ।
 निरुक्ते वाणशब्दो वाक्पथ्यायेषु परिऽष्टङ्गीतः । निरुक्तोक्तार्थग्रहणं
 निर्व्याणशब्देन शब्दस्याविषयत्वं प्रतीयते । नामरूपं परिहाय भव-
 त्यात्मनो ब्रह्मण्येकत्रमित्युपनिषदो भूयोभूयोऽवादिषुः । शब्दस्याविष-
 यत्वं नामरूपपरिहारश्चेत्युभयमेकमेव ; यतो नामरूपं शब्दमूलकम् ;
 सृष्टिश्च शब्दपूर्विका, रूपं शब्दस्य विषयः । शब्दस्य विषयो नास्ती-
 त्युक्ते रूपस्याभावोबुध्यते । यदा रूपं नास्ति तदा भिन्नभिन्नरूपस्य
 भिन्नभिन्ननाम्नो विलोपः । नामरूपं परिहायात्मा स्वे स्वरूपे तिष्ठति,

स्वरूपे स्थितिरेव निर्वाणशब्दस्यार्थः । स्वरूपे स्थितौ ब्रह्मण्येक-
मुपतिष्ठते, यतो गीतायां सर्वत्र ब्रह्मसाधनैरवशास्त्रीयस्य ब्रह्म-
सम्पत्तया, ब्रह्मणि निवासः, ब्रह्मणि प्रवेशः, ब्रह्मणि स्थितिर्बोध्यते ।
ब्रह्मसाधनैर् ब्रह्मणा स्वरूपेकवाक्यार्थान्तरम् । एवमात्मनो नित्य-
स्थितिर्गीतया यदागादि, न तदा बौद्धनिर्वाणकथा तामधिकृत्योदी-
रयितव्या ।

जन्ममृत्युजरादुःखानां भूयोभूयो दोषानुदर्शनं (१२।८)
जन्ममृत्युजरादुःखानामतिक्रमश्च (१४।२०) गीतया यदोपदिश्येते
तदा बौद्धधर्माचितसाधनमोक्षपद्धत्यात् सेयं बौद्धधर्मादध्याक् निबधेति
वचनमकिञ्चित्कारम् । दैराग्योत्पादनाय कुत्र कदा वा कस्य जनस्य
जन्ममृत्युजरादुःखानां ततो विमुक्तिस्तुहा च न नैसर्गिकी । गीतायां
स्थितप्रज्ञतालक्षणानि यान्युक्तानि तानि च बौद्धसिद्धान्तानामिति बौद्ध-
शास्त्रे दृश्यन्ते । एवमपि तानि बौद्धशास्त्रात् संगृहीतानीति वक्तुं न
शक्यते ; यतः संयतमनसो यस्मिन् कस्मिन्नपि धर्मे पुनरेतानि लक्षणा-
न्याविर्भवन्ति । गीतायां स्थितप्रज्ञतापि नेस्वरसम्बन्धविरहिता, तत्
कथं सिद्धेदस्या एकभावापन्नता बौद्धधर्मेण । वदसि चेत्, बौद्धधर्मं
प्रच्छाद्य ब्रह्मण्यधर्मप्रदर्शनार्थमेवमकरोद्गीताकारः, जठवाग्मितेषा तव ।
प्रतिपन्नयेत् प्रतिवदेत् — बौद्धधर्म एवेस्वरमपसार्येतानि गीतातः संगृ-
हीतानि, किं वा समुत्तरमस्य तव ? ब्रह्मण्यधर्मादेव यदा बौद्धधर्मस्यो-
त्पत्तिः, ब्रह्मण्यधर्मादेव च विविधानि मतानि शब्दाद्यागृह्यन्त तेन,
तदा चेत् काले बौद्धधर्मादुपयोगितावशात् कोऽपि शब्दो ब्रह्मण्यधर्मं
गृहीत आसीत्, किन्तेन ? शाक्यादध्याक् एष शब्दो ब्राह्मणैरात्ममात्
कृत इति वचनं न शोभते, यतोऽयमासीत् प्रयुक्तः शाक्यात् प्राक् बौद्ध-
मण्डल्याम् । सांख्यं योगश्च बौद्धधर्मस्य प्राग्बर्त्ति । सांख्यं योगश्चा-
थित्य गीतायाः प्रथमषट्कम् निबधम् । सांख्येन योगेन च बौद्धधर्मस्य
यादृक् सादृश्यम्, तादृक् चेत् प्रथमषट्केनास्य स्यात्, का क्षतिः ?
अपि तु सादृश्यमेतत् प्रतिहतं ब्रह्मयोगिनेति सर्वैरभ्युपगम्यम् ।

शास्त्रस्योदये तेन यद्वैधर्मेण विग्रहितसंस्करणं साधितं, कीं वा वस्तुं
चामी नास्ति तस्मिन् गीतायाः प्रभाव इति ।

केचित् पाश्चात्पण्डिता यदा बौद्धधर्मप्रभावहीताया उत्पत्तिमभा-
षन्त, ख्रीष्टधर्मप्रभावादङ्गाः सन्धवः कथं वा न तैरुच्येत ? वादवैल-
घन्ये यत् संक्षिप्तख्रीष्टजीवनवृत्तमस्ति, तेन च सौसादृश्यं कृष्णजीवनस्य
पश्यन्तः ख्रीष्ट एवास्मिन् देशे कृष्णत्वेन गृहीत इति वादादृते किम-
न्यथा ते वदन्ति ? सौसादृश्यमेतद्व्यक्तिद्वयस्यैकत्वमथैकस्य वचनानि
मतानि भावान् बापरो गृह्यन् तानि तस्येति लोकानुपपद्यत्, अथवा
यस्य वचनादीनगृह्यात् स एवासीत्, तैर्वचनादिभिर्द्वयस्य स्वातन्त्र्यमस्या-
प्यत परमार्थतो न स आसीदिति निर्णयं प्रयुङ्क्ते । न्यायमिममनु-
ष्ठस्य बुद्धस्य ख्रीष्टस्य चाध्यात्मिकजीवनारम्भेतिवृत्तस्यैक्यम्, एकविधा-
भिराख्यायिकाभिरुभयोरुपदेशनम्, तयोरनेकेषां वचनानां साम्यञ्च
बौद्धधर्मात् ख्रीष्टस्य शिक्षाग्रहणम्, अथवा बुद्धएवासीत् ख्रीष्टः कल्पना-
प्रसूत इति सिद्धान्तमुपपादयन्ते ; यतो बुद्धात् प्राक् ख्रीष्ट आसीदिति
वस्तुं नासुरपायः । वस्तुतस्तु सौसादृश्यदर्शनेन भिन्नभिन्नदेशकालस्थि-
तानां जनानामेकत्वनिर्धारणं न जातु युक्तियुक्तम् । ऋक्संहितायाः
प्राचीनत्वं मानवकुलेषु न केनापि प्रत्याख्यातुं शक्यम् । कुत्र का वा
जातिरस्ति यत्रत्यधर्मशास्त्रोक्तान्यनेकानि वचनान्यनेका रीतयश्च न
दृश्यन्ते तस्यां संहितायाम् । एकभावमापन्नो मानवात्मा कालदेशाभ्यां
व्यवहितोऽपि चिन्तायां तद्वाङ्मयपरिच्छेदरूपे वाग्व्यवहारेऽप्येकत्वं
व्यनक्ति । चिन्तायास्तत्परिच्छेदस्य चैकत्वेऽपि विविधप्रयोगपञ्चानेयभावे-
न्यथितत्वादेकत्वेऽपि तयोर्भिन्नत्वावधारणं न पुनर्जटिलतरम् ।

गीता भक्तिप्रधाना, नासीद्वृत्तिवैदिककाले, अतएवा भक्तिः ख्रीष्ट-
धर्माद् गृहीतेत्यनुमानं वेदसंहिताध्ययनात् पण्डितवर्गमनसो दूरादप-
सारितं भवितुमर्हति । एवमासीदङ्गाकं सिद्धान्तः श्वेताश्वतरोप-
निषदवृत्तेऽन्यासु भक्तिशब्दप्रयोगमपश्यतां स्थूलत ऋक्संहितायाः
कतिपयानंशानाद्युच्यताम् । यद्यङ्गाकं पूर्वसिद्धान्तः परिवर्तितः,

कथं मन्थामहे न स्वात्तदपरिणामं ? नारदस्य श्वेतवीपममनहृत्तात्मा-
द्यदनुमीयते भक्तिः श्वेतवीपात् श्वेतकायवीर्यवर्धनस्य निगमवसन्तिस्त्रि-
माद्वारते समानीता, तदनुमानमतीव पुर्व्वलम् * । ब्रह्मलोकोकादिवच्छे-

* “श्रीकृष्णस्य जीवनं धर्मवत्” इत्यस्य तृतीयसंस्करणं नारदचर्यात् प्राक् प्रस्तुतमासीत्,
केनचननकारसुयोगाभावाभावादपि मुद्राङ्कितम् । यदस्मिन् विषये तत्र निगममुद्भूयते तदतः ;
—“कृष्णो भक्तिमार्गस्याविकर्तृ न वेत्यस्मिन् सत्यमनेकेषां मनसि संशयो जातः । अस्य संशयस्य
निरसनं समुचितम् । महाभारते ज्ञानिपुण्ये च श्रीकृष्णं नारायणवीरोपाख्याने नारदस्य श्वेत-
वीपममनं वर्णितमस्ति । तस्मिन् अध्याये श्वेतवीपस्योच्छेदः, तत्तत्त्वज्जनां हत्तात्, उपपासनादौति-
रित्यादिकं यदभिहितम्, तेन चानेकपण्डिता अनुमीयन्ते स्मिरियान्तरिकस्वीकृत्यादिव्यः शिष्या
प्राप्य नारदोऽस्मिन् देशे भक्तिं तत्त्वं प्रवर्णितवान् । अतो गोतायां भक्तिकेन्द्रं स्वल्पेन प्रतिष्ठाप्य ।
महाभारतस्यानन्त्याधीनत्वेऽप्येते आशाः प्रविष्टा इत्यत्र न कोऽपि सन्देहः । श्वेतवीपममनस्याद्यन्त-
विषयसमाजीवनया यत्नेः प्रतीतं तेन स्वीकृत्यतीत्यां कथायां चतुःशतमध्ये पञ्चविंशत्यधिक-
विंशतदध्यायवा सटनेपा संघटितेति सिद्धाति । विषयपर्यालोचनानन्तरं कस्मिन् ज्ञातान्ते वा
वयमुपातितामह, वैदयितुं तं पाठकवर्गान्काकं कर्तव्यम् । प्रथमत्वावशिष्टाध्यम्, साहचर्या-
स्थानिकसमग्रदशसमीपे भारतवर्षात् साधकवन्द्यमममम वा ? यदपि महाभारते नारदस्य श्वेत-
वीपममनस्य आनीताऽस्ति, तथापि श्वेतवीपस्य विविधवर्णनं हृदा संशयउपतिहते, श्वेतवीपः साहच-
र्याप्रवर्धितदेशान् दर्शयतीत्यस्मिन् । मेरीरुपरिभागस्य विसारी योजनायां दार्ढ्यशून्यसङ्घ-
‘पावि’शून्यमुक्तिं विच्छेदः” (वि, पु,) । न खलु सत्यं भूतकप्रविष्टं योजनायां षोडशसङ्घ-
मुद्भिद्य दार्ढ्यशून्यसङ्घं वर्णितमस्ति, यतः भूमण्डलं पञ्च मेरुस्य कार्यकैत तर्कयित्वा तदुपरि-
भागं योजनायां दार्ढ्यशून्यसङ्घं, मूले षोडशसङ्घं, भूतले षोडशसङ्घमिति श्रुतमुक्तम् ।
श्वेतवीपवृत्तरती मेरीरुपरि योजनायां दार्ढ्यशून्यसङ्घं श्वेतवीपो योजनायां चतुर्दशसङ्घं
ब्रह्मलोकमात्यन्तभूय विद्यमानः । ब्रह्मा ज्ञानिकस्य विलासः, अतः सिद्धाति ब्रह्मलोकस्या-
निकहाधिततये तवीपमात्मभूयवम् । कुवायं श्वेतवीपः । हृत्तुर्दशितायां यत्र मध्यदेशस्य
वर्णमस्ति तर्कोक्तम्— प्राग्व्यातिवशील्यवीरोदसमुद्रपुत्रवादाः इति । प्राग्व्यातिवशी तत्तमान
आसामप्रदेशः, लौहित्यो ब्रह्मपुत्रनदः (काणिका पु,) पुत्रवादी देशविशेषः । प्राग्व्यातिवशी-
दधोरनराजवर्षी श्वेतवीरोदसमुद्र । पुत्रवादइति शब्देन तत्त्वज्जना अनुपपिब्रिताभना आसन्निति
लक्ष्यते । भारतेऽपि यदा पुत्रवर्षी नरवर्षीवासीत् तदा प्राचीनकाले प्राग्व्यातिवशीततमूमी
साहज्जनायां निवसतिरासीदिति नासम्भवम् । किमयं श्वेतवीपः पुत्रवादप्रदेशः ? नात्यन्त
किञ्चित् प्रमाणम् ; वरं मेरीरुपरिभागे श्वेतवीपस्य स्थितिकेन्द्रात् पुत्रवादप्रदेशस्यास्य सम्बन्धकत्वं
नाथा न विद्यतेऽपि कारणम् । प्रस्तुत सूक्ष्मोदयासप्रदेशेनाथं मानससरीवरं मर्यादालेन
गृहीत्वा ब्रह्मलोकस्य दशदिक्षु शक्रादिकदिक्षुपालानां पुराणि यथा वर्णितानि सन्ति तथैव श्वेतवीरो-
दसमुद्रं (रुद्रवती वहीपसागरम्) मर्यादालेन गृहीत्वा श्वेतवीपो वर्णित इति नापुत्रकल्पना ।

तद्दीपोऽप्युपासनार्थपरिकल्पित इति बाष्पासोचनात् प्रतीयते । सत्त्व-
शुक्लं विष्णोरधिष्ठानभूमिमेतदीपः सत्त्वशुक्लं यत्कृत्वात् तादृशना-
भूमिर्हित इति तत्त्वम् । गीतायाः प्रतिपाद्यविषयान् समासतो यदर्थं
पुरस्तादभ्यविष्टं तेन सुखेन बुध्येत चेत्ता विदेशादागता किन्वापि
देहिण्याः प्रभव इत्यतीऽधिकवाग्यायेनात्मम् । अद्यापि यस्मिन् यस्मिन्
ख्रीष्टधर्मेणैकमस्ति, न तत् ख्रीष्टधर्मादागतं वेदिकधर्मादेवेति सुख-
प्रतिपाद्यम् । भक्तिः अद्या स्तुतिरुपासना प्रार्थना नास्त्यभाव एतेषा-
मप्यपि वेदिकग्रन्थेषु । एकान्तशरणापत्तिर्वैष्णवधर्मस्य प्रधानं लक्षणं
मिति लक्ष्यते । वेदविभागेऽस्मा विरलप्रचारः दृष्टाऽसामेकान्तभावः
ख्रीष्टधर्मादागत इत्यनुमानं निरतिशयभ्रान्तिविजृम्भितम् । वेदसंहि-

अेतदीपाधिपतिदर्शनाय नारदस्य अेतदीपसमनं अवाप्तिं वर्णितं श्रीमद्भगवते, तच्च व्यासिना
एकमुक्तं 'तमीश्वरं तवस्य मासिवागिकहमूर्तिम्' इति । सुतरां तन्मतेऽनिकदः अेतदीपाधि-
पतिः । महाभारते अेतदीपसमनाध्याये तदेव निर्णीतमस्ति, यतः 'प्रद्युम्नादनिकहोऽहं' सर्गोऽस्य
पुनः पुनः । अनिकहोऽपि तद्वा इत्युक्ताऽनिकहोऽहं निखिलसत्त्वरवारीतुपतिश्च वर्णितः ।
अतो सर्वत्रार्थानुवर्जितं विवक्ष्यम्—'तोषं जगौ स विश्वम्' । कालो निखिलं स्रष्टि, अेतदीप-
वादिनसं कालं लिङ्गति—अर्थतो न तदधीना इति वक्ष्यमाणम् 'इत्येकंवाइष्ट'—('अस्रं वाग्र
इतोविष्टः' 'सुरा जतिः शिशो मांसम्' इत्यादिकरीत्याऽप्यने ख्रीष्टधर्मकृपिणोऽपि तत्पानभोज-
नम्) परिकल्पनं न युक्तान्ते । ये पुनरेव कल्पयन्ते तेषां तत्परिकल्पनाया मूलम्—'नमस्तेऽस्तु
हृषीकेश महापुरुष पूज्यम्' इत्यत्र पूज्यशब्दस्य प्रयोगः । वेदे लिङ्गे यावादि निरन्तरं तद्वा-
दिषु पूज्यशब्दस्य प्रयोगोऽस्ति, अतएवायं पूज्यशब्दोऽपि ख्रीष्टं प्रति प्रथमज (first-
begotten) शब्दस्यानुवादः । सद्यचानिकहं प्रति पूज्यशब्दस्य व्यवहारः तदुद्देशं प्रति स व्यव-
ह्रियेत, तदा शास्त्रे तं प्रति पूज्यशब्दस्याव्यवहारात् तद्युक्ता ख्रीष्टधर्मतोऽयं व्यवहारः परि-
ग्रहीत इति कल्पना युक्ता स्यात् । यतस्तत्र सिद्धति ततः काललेङ्गं न काललेङ्गं किन्ति
ख्रीष्टमुद्दिश्य 'इत्येकंवाइष्ट' वर्णितमस्ति अेतदीपाध्याये इत्युक्तिरसमञ्जसा । अध्यायेऽस्मिन् सांख्य-
विरोधितमस्ति, वेदान्तेनापि न तन्मतस्यैकं घटते, अतो विदेशादग्रहीतं तन्मतमिति वचन-
मसम्यक् । 'तस्मादप्यस्तमुत्पन्नं त्रिगुणम्' इत्यत्र 'सदपि कारणव्यापारादभिव्यज्यते' इति निय-
मादभिव्यक्तिरेवातीतुपतिशब्देन गृह्यते । विज्ञानभिन्नाः पुरुषस्य परम्परातः कारणसमवधार्य
विरोधमपादयन्तः । अतः अेतदीपसमनवर्णनेन नूतनमतसमागमकल्पनया वा नैतत् प्रमाद्यविषयं
भवति यदवस्था नष्टिवादस्या तत्सदृशसमवधार्यविशेषात् भक्तिरसमन्वितम् । अस्ति पुनर्निर्गट-
वसाचं यत्तद्विषयस्योपायो भारतवर्षादिविषयतः नष्टः ।

तामामपि तादृशी सा दृश्यते—‘मया सी अवमन्ति यो विपश्यति यः
 प्रान्विति य ईं शृणोत्युक्तम् । अमन्तावो मां त उपश्रियन्ति शुधिं शुत
 यद्विवं ते वदामि । अहमेव स्वयमिदं वदामि सुष्टं देवेभिरुत मानु-
 येभिः । यं कामये तं तस्यै कृणोमि तं ब्रह्माणं तस्यै तं सुमे-
 धाम् ।’ (ऋक् सं १०८, १२५ सू ४।५ ऋक्) । परितुल्य वाङ्-
 निचयस्या गीतोक्तोद्वाङ्निचयेन—“मन्त्रिणः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसा-
 दात् तरिष्यसि । अथ चेत्त्वमहङ्कारात् श्रोष्यसि विनङ्गसि ।” (१८।
 ५८) ; “इश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशं ज्ञानं तिष्ठति । श्रामयन् सर्व-
 भूतानि यत्पाह्नुहानि मायया ॥ तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत ।
 तत्प्रसादात् परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥” (१८।१।६२) ।
 ऋक्मंडितया गीतया अतो भवत ऐक्यमस्ति, यत्किञ्च पार्थक्यं
 तद्वेदेन वेदान्तस्य सङ्गमनात् संघटितम् । ये पुनराकाङ्क्षीयासांऽनु-
 वर्तिनो भवितुम्, स तान् धनजनशब्दुखजनान् सुखस्वाच्छन्द्यञ्च परि-
 ह्राय तमनुमर्त्तुमुपादिशत् । ये खलु तमेवानुवर्त्तिरनन्तजीवनं ते
 लभन्विति स भूयो भूयोऽवादीत् । श्रीकृष्णाऽपि सर्वविधफलाभिलाषं
 कर्तृत्वादिकञ्च परित्यज्यैकात्मभावेन तच्छरणमुपगन्तुमर्जुनमुपदिष्ट-
 वान् । एवं शरणापत्तेः फलं सर्वपापेभ्यस्तस्य विमोचनम् । अत्रापि
 वाक्यतो भावतो धितक्षणमैक्यमस्ति । नास्त्यत्र स्त्रीष्टेन श्रीकृष्णस्यैक्यं,
 यतो योगयुक्तेन तेन सर्वान्तर्यामिपरमात्मवाक्यात् तानि वचनान्ध-
 वादिषतेति चेत्, न, स्त्रीष्टेनाप्यवादि,—न स स्वयं कथयति, यदेव हि
 स शृणोति पिष्टमुखात्तदेव ज्ञानं ज्ञापयति, तदनुवर्त्तनं पिबनुवर्त्तन-
 श्चैकमतस्तदनुवर्त्तनाच्च स तान् प्रचोदयतीति । इदं सम्प्रति विवेच्यम्
 —किमसी श्रीकृष्णः स्त्रीष्टवचनमथवा स्त्रीष्टः श्रीकृष्णवचनं युत्वा
 तादृगवादीत् । अत्यल्पविचारादेव प्रतिबुध्येत स्त्रीष्टः स्वदेशीयानां
 भावान् तत्कालोचिततावस्थाशानुसृत्य प्रागुक्तानि वचनानि, श्रीकृष्णव-
 छातीयधर्मं कालोचितविशेषावस्थाशानुगच्छेकैकान्तशरणापत्तिमन्वे-
 चत् । यिदुदिगणः परपपील्येन निवृत्तिश्रयभाराक्रान्त आसीत्, मनश्चि

तेषां नासौच्छान्तिर्न वापि जीवनस्य नित्यकालस्थायित्वे विश्वासः । अतो हि ख्रीष्टो भाराकान्ताय शान्तिं नित्यजीवनाविश्वात्मिने नित्य-जीवनं दास्यतीत्यघोषयत् । वर्णाश्रमाचारपरित्यागेन पापभाजनानि स्युरित्यासीद्भारताचार्याणां विश्वासः । अतः श्रीकृष्णो वर्णाश्रमाचारं परित्यज्य तच्छरणापन्नेष्वभयमदात्, पापसम्भावनाम्नोत्तञ्च प्रत्यज्ञासीत् । यतः कालदेशजात्यवस्थानां भिन्नत्वादुभयोर्भिन्नत्वं समुचितया भाषया शरणापत्तेर्भेदप्रदर्शनेन प्रोक्तं, ततोऽप्रतिपन्नं यदेकस्माच्छ्रुत्वाऽपरस्तानि वचनान्यवोचत् ।

ख्रीष्टधर्मतो गीताया धर्मो गृहीत इति प्रतिपादनाय ये प्रायसंस्तेः ख्रीष्टधर्मादस्या धर्मस्य न्यूनत्वमिह कस्मिन् विषये साधितम् । सोऽयं पापबोधः । सत्यमेतद्यत् ख्रीष्टा यथा तस्मिन् विश्वामोऽनन्तजीवनस्या-विश्वासो मृत्योश्च हेतुरिति ओत्तवर्गस्य मनसि दृढयितुं भूयोभूयोऽयतत न तथा श्रीकृष्णः । अथापि नासौत् सोऽस्मिन् सर्वत्रोदासीनः, यतः स स्पष्टमुक्तम् “ये त्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् । सर्वज्ञान-विमूढांस्तान् विद्धि नष्टानचेतसः ।” (३।३३) इति । न ह्येतन— ख्रीष्टो यथा तद्वचनस्यानादरे विनाशः स्यादिति साक्षाद्वलिनावादीत्— तथा श्रीकृष्णोऽवोचत्, यतः स यत् कर्तुमुपदिशति तस्याकरणेऽध्यात्म-मृत्युरुपतिष्ठत इत्युक्त्वा तन्मतस्याननुष्ठायिनामात्मनो दुःखस्यामेवाभा-सीत् । न तथावादीत् स इत्यपि न, यतः सोऽर्जुनं स्पृष्टमाह—‘अथ चेत्स्वमहङ्कारात् ओष्यमि विनङ्गामि ।’ अथापौटं स्वोक्तं यत् पापविषयको भावः ख्रीष्टस्य कृष्णस्य च निरतिशयं भिन्न आसीत् । ख्रीष्ट ईश्वरप्रेरितः, तस्मिन् विश्वामोऽप्यविश्वास ईश्वरे । सुतरामयमवि-श्वासः पापस्य मूलं ख्रीष्टधर्मं । ये पुनः ख्रीष्टं विश्वसन्ति तान् प्रत्य-त्याचारस्तं प्रत्यत्याचारः, अस्यात्याचारस्य दण्डोऽतीवतीव्रः । श्रीकृष्णस्य मते यच्चदानतपःकर्मेश्वरप्रतिष्ठितम् । ये पुनः अद्याहीना एवामनुष्ठाने, ते पापाचारिणः । न तेषां कल्याणमिह परत्र वा । विषयाभिलाषो हि तेषां पापाचारस्य मूलम् । विषयाभिलाषेण रागो

वा हेव उद्विष्यते, तस्माद्वागाहेषाच्च पापोत्पत्तिः । पापं हि ज्ञानं विज्ञानसौभयं नाशयति, अतः स पापमूलं विषयाभिलाषं विनाशयितुं निरवधत्तात् । स्त्रीष्टो यथा पापस्य तीव्रदण्डमवर्णयत्, न तथा श्रीकृष्ण इति सत्यं, किन्तु हि पापं ज्ञानविज्ञानविनाशकत्वात् परमशत्रुः, तदवश्यं विनाश्यमित्येषास्योक्तिः पापस्य भीषणत्वं विशेषेण दर्शयति । शास्त्राचार्योपदेशजनितं ज्ञानं, साक्षात्सम्बन्धेन स्वयमनुभूतञ्च ज्ञानं, यद्यभ्यसेतत् पापेन विनष्टं भवति, को वा तदपेक्षया सर्वविनाशकव्यापारो भवितुं सम्भाव्यते ? न पुनरधर्माचार्यासुरिकप्रकृतिजनगणाय विहितं दण्ड—(१६।१८।२०) मसावल्पीयस्त्वेन न्यवधत्तात् । तद्वचनादापाततः प्रतीयते न तेषां कदापि संहतिः स्यादिति ।० येषां पुनः संहतेरल्पा सम्भावना चेत्ते पापमूल कामादिकं परित्यज्य सदाचारपरा भवन्ति, तेऽप्युत्तमां गतिं लभन्ते (१६।२१।२२) इति यद्वोचत् तेनासुरभावापन्नानामपि चिरासंहतिर्निवारिता ।

गीतोक्तं भारापेणं वाङ्मेलोक्तं भारापेणञ्च, गीतोक्तं पापं वाङ्मेलोक्तं पापञ्च, एतदुभयोर्मध्ये किं वा पार्थक्यं तत् प्रदर्शितम् । एतत्पार्थक्यनिबन्धनः स्त्रीष्टव्रह्मण्यधर्मयार्गो, सो प्रसेदो नासौ तुच्छः । गीतोक्तभारापेणव्यापारं न विद्यते दुःखकृतादनां भारापेणव्यापारः । ईदृगन्तुधानां गृहकुपललाभः स्यादित्यादिचिन्तनं परिहाय केवलमात्रमन्तर्यामिणः प्रेरणानुसरणं भारापेणस्यास्य मुख्यो भावः । विषयाभिलाषपरवर्जनं विधेरुद्धृज्जनात् यत्पापं जायते, यच्चात्मनः परमहितकारिणं प्रति विरोधाचरणेन, एतदुभयोर्मूलतः एकविधत्वात्पि, न तु तत्फलं । विधेरुद्धृज्जेन चित्तं कल्पितं, यागः प्रतिहतः, ब्रह्मसंस्पर्शजनितानन्दानुभवः प्रतिकुलो भवति । मरणात्मिकायाः उत्तरस्या वारणाय भगवति कस्यैवमपेणमर्तावप्रकृष्टसाधनमिति कुत्र सन्देहः ; किन्तु ह्यात्मनो हितकारिणं प्रत्यहमसदाचरणमाविष्कृतवानिति बोधिं हृदुद्रदुष्टे यासौ तीव्रयातनानुभूयते, तथाधीरस्तस्या लघुभारत्वसाधनाय तस्मै परमाय मित्राय तद्भारसमर्पणं, तेन च तत् स्वीकृतमिति विज्ञासात् यासौ

बाधनरीतिकपटिष्ठते, सा ततो विलक्षणा । ब्रह्मण्यस्त्रीष्टसमाजयोः
बाधनरीती यदतीव निम्ने तत्कारणं भारार्पणपापबोधोर्भावस्य
बाधक्यम् ।

न खलु स्त्रीष्ट आत्मानमीश्वरस्यावतारत्वेनोदघोषयत् । स त्वेश्वर-
तनयः, तेनाभिन्नभावेन स्थितः, यत् किञ्चन तस्माच्छ्रूयते तदसौ जगति
प्रथयति, ममैदमित्यभिमानाय तस्यात्मनो न किञ्चनास्ति, प्रेरितसम्मान-
ननया प्रेरयितुः सम्मानं भवति, प्रेरितदर्शने प्रेरयितुर्दर्शनञ्चेत्यादिकाः
कथाः स्वमुखेन स उदैरयदितीशाः पुत्रावतारः । जगत्त्रयमवतारवादां
नृत्तः । 'जीवन्तनय ईश्वरः पितरिति (१४।४) मतस्य बीजं' गीतायां
दृश्यते । किन्तु मत्स्ये तस्य प्रभावो भारतसमाजिग्वपि नामोदावि-
ष्कृतः । यदपि रीतिगुणो योगयुक्ताधर्मायां परमात्मनैकः सन् परमा-
त्ममुखनिःसृतत्वेनाहं मम मामित्यादिपदैरुपादिशत्, तथाप्ययोगा-
वस्थायां न जातु स स्वस्य मानवत्वमच्छादयत् । आविर्भूतस्वरूपत्व-
माचार्यी पश्यन्तो भारतार्थिभ्योऽस्मिन्नेश्वरत्वेनाग्रहन्, अतोऽस्मिन् देशेऽव-
तार ईश्वरस्य न तु तनयस्येति मङ्गत् पार्थक्यम् । बौद्धधर्मात् स्त्रीष्ट-
धर्माद्वा ब्रह्मण्यधर्मावतारवादस्य प्रवेगाऽभूदित्यनुमानं भ्रान्तिविरु-
द्धम् । यतोऽस्य मूलं मन्त्रिविष्टमस्तृक्मङ्गितायाम् । इममवतार-
वादमुद्दिश्य निरुक्तमुक्तवत्—“यद्यद्रूपं कामयन्ते तत्तद्देहावशन्ति”
(१०।४८) इति । शास्त्रपञ्चालोचनया भगवत्स्वरूपाविर्भाव एवाव-
तारवादस्य मूलमिति स्फुटं प्रतीयते । ईशा यदवादीत्—“यो माम-
पश्यत् स पितरमवश्यत्” इति तत्कृतमेतस्य । स आत्मानमात्मन्याविष्टं
पितरन्वैकत्वेन पृथक्त्वेनाद्रोहीत्, अतः स्वरूपैकोऽपि स्वस्य पुत्रत्वं न
स व्यभारत् । अस्मिन् देशे पुनराचार्यास्तदनुवर्त्तिनश्च प्रमदमिमं
व्यलीपयन् । न खल्वयं मेदो ब्रह्मण्यस्त्रीष्टधर्मागोरवतारवादस्यान्वी-
यान् ।

स्त्रीष्टः पुनरासीद्योगी । यदपि स्त्रीष्टसमाजो नमं योगमगृह्णात्,
तत्रापि योगित्वं तस्य कस्मिन्नपि कालेन भवेद्विलुप्तम् । ईश्वरेणानु-

वर्त्तिभिश्च येन योगिनासौ योगयुक्त आसीत् न स योगः सामान्यतरः । अहो महदाश्चर्यं यदेतद् योगयुक्तावस्थायां स जीवनं व्यवर्त्तयत्, नैतस्याः कदापि स वियुक्तोऽभूत् । अन्तुविच्छेदेन सोऽदृश्यश्चासीत्, कपटाचारिणोऽवभूत् सत, अथापि परिशष्टङ्गं ये पुनर्धनिकपथत्वेन पथ्येणामयंस्तान् प्राहार्षीत् । नैतैस्तस्य योगावस्था प्राभञ्जि । शोक-कारणं पापाचरणमीश्वरावमाननञ्च पश्यति साधो यच्छोकरोषादेरुदयो भवति, तेन वह्निर्योगभङ्गे प्रतीतऽप्यन्तर्गभीरतमदेशे प्रजाल्नावस्थाया अक्षुण्णत्वात्पयं योगभङ्गः । इमं नैसर्गिकं शोकरोषादेरुदयमद्दिश्य गुणातीतलक्षणे श्रीकृष्ण आह—“प्रकाशश्च प्रहृष्टश्च मोहमेव च पाण्डव । न ह्येष्ट संवृत्तानि न निवृत्तानि काङ्क्षति ॥ उदासीन-वदासीनो गुणैर्यो न विचार्यते । गुणावर्त्तन्त इत्येवं योऽवतिष्ठति नेङ्गते । गुणातीतः स उच्यते” (१४।२२—२५) । येन योगिन स्त्रीष्टो येन च श्रीकृष्णो योगयुक्त आसीत् अयं तयोर्भेदोच्चाध्यः— स्त्रीष्टोऽपश्यत् स्वात्मानमीश्वरे, ईश्वरश्च स्वात्मनि, अनुवर्त्तितः स्वात्मनि स्वात्मानमनुवर्त्तिषु ; श्रीकृष्णः सर्वस्वात्मनि सर्वस्वात्मानं, सर्वमीश्वरे सर्वस्वीश्वरमिति । योगः स्त्रीष्टस्य सविशेषः श्रीकृष्णस्य च निर्विशेष इति भेदो न लघीयान् । योगयोरनयोरैकीभावेन योगस्य पूर्णता । ये पुनरन्तरङ्गास्तैर्यदपि योगो घनिष्ठो भवति, तथापि वहिरङ्गान् योग-भूमेर्वह्निः संस्थाप्य न भवेत् पूर्णतास्य । अन्तरङ्गैर्घनिष्ठसम्बन्धतया सविशेषयोगिन, वहिरङ्गैश्चात्मत्वेन निर्विशेषयोगिनावहत्वं प्रयोजनम् । स्वात्मनोऽश्वरदर्शनं सविशेषः, सर्वस्वीश्वरदर्शनञ्च निर्विशेषो योगः, अनयोरैकञ्च सन्निवेशनास्य पूर्णता ।

न केवलमनुवर्त्तिभिः किन्तुहि स्वर्गस्थमहाजनैरपि योगयुक्तोऽभा-वासीदिति पर्वतोपरि शिष्यवर्गाणां सन्निधौ प्रकाशमानास्य रूपान्तरता प्रदर्शयति । अत्रापि स्त्रीष्टो महाजनैः स्वहृदयानुरूपयोगयुक्तो रूपान्तरतामभजत् । सुतरामियं सविशेषयोगस्यैव समापत्तिः । अर्जुनस्यान्यस्य वा सन्निधौ श्रीकृष्णस्य रूपान्तरतान्यविधा । तत्कालोचि-